

Biblioteka
UMK
Toruń

368192

3

СПІРНІ ПИТАННЯ
СТАРОРУСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ.

М. Грушевський.

Отдельный оттискъ изъ «Сборника по славяновѣдѣнію» I.

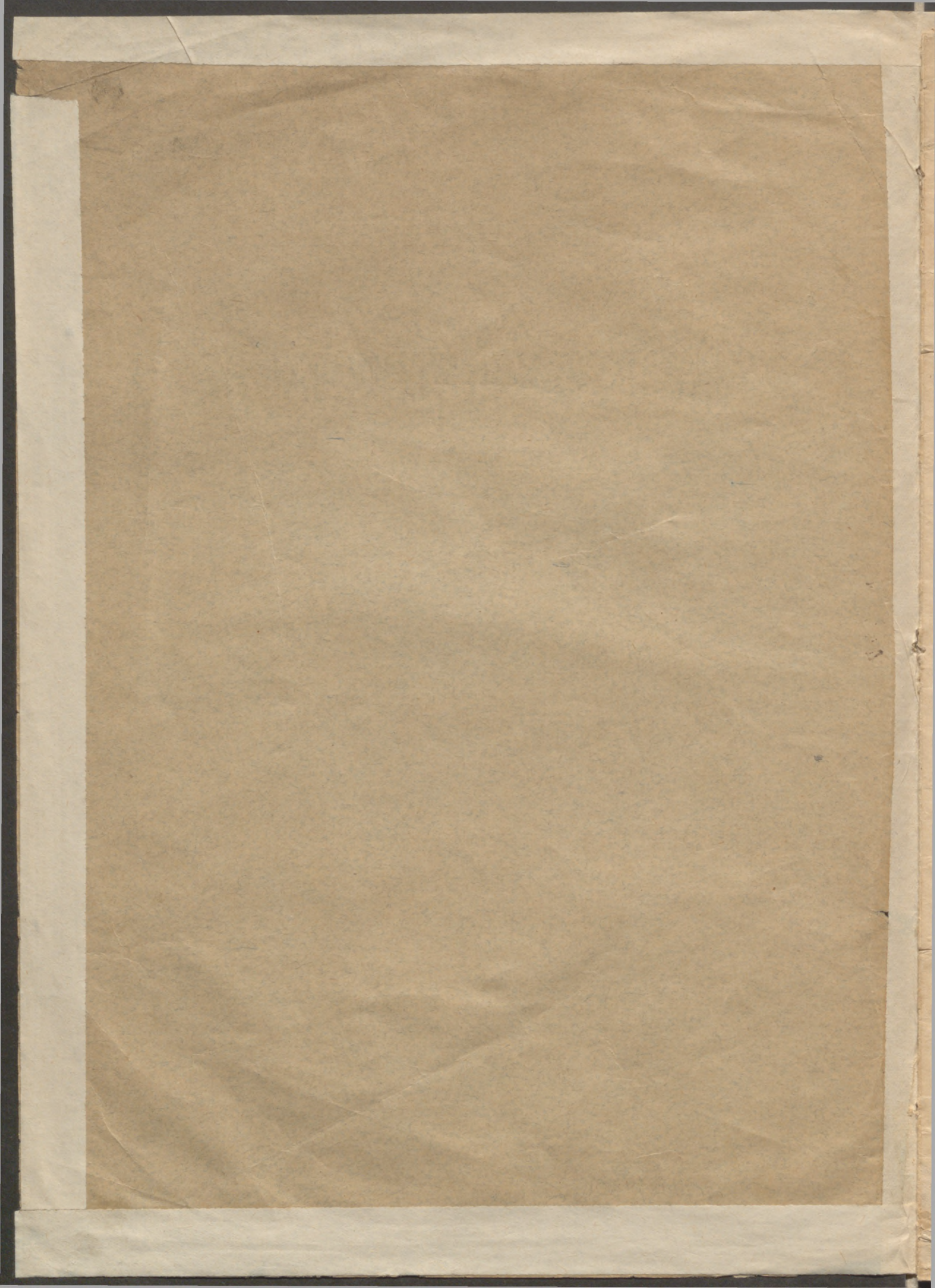
944

4075

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУКЪ.

1904.

905886

СПІРНІ ПИТАННЯ

СТАРОРУСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ.

М. Грушевський.

44714

Отдельный оттискъ изъ «Сборника по славяновѣдѣнію».

944.

4075

655/VI

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

1904.

Напечатано по распоряженію Императорской Академіи Наукъ.
Октябрь 1904 года. За Непремѣннаго Секретаря, Академикъ *А. Карпинскій*.

368192

BIBLIOTEKA NAUCZYCIELI
Państwowego Gimnazjum II,
im. Karola Szajnochy we Lwowie

Nr. 944 D.

K. 2440/05

Спiрні питання староруської етнографії.

Розселення схiдно-слов'янських племен, подiл їх на групи, усталення їх територiй i вiдносин — все се має за собою вже дуже поважну лiтературу, поважну iсторiю дослiдiв. Але хоч завдяки старанням численних дослiдникiв удало ся не одно роз'яснити й привести до потрібної докладности, то ще бiльше лишається тут сумнiвного, спiрного, а й серед тих гадок, якi нинi циркулюють в науковiй лiтературi *sunt tacito consensu*, не викликаючи спору, дуже багато є такого, що вимагало б ревiзiї, перевiрки, або дуже значних поправок.

Головною, а дуже довго — одинокою майже пiдставою до всяких виводiв в сферi староруської етнографії служили звiстки Повiсти временних лiт, предовсiм — реєстри схiдно-слов'янських племен, умищенi на початку її. Реєстри сi мали вповнi принагiдний характер, i хоч остатнi редактори Повiсти доложили старань, щоб дати їм якусь бiльшу повноту й докладнiсть, так щоб з них мiг зложити ся образ «слов'їнського язика вь Руси»¹⁾, одначе неповноти, неясности, непевности в сих реєстрах лишило ся досить, аж занадто. Приходило ся розглянутись за иньшими джерелами.

Пок. Барсов в своїй Географії Начальной лiтописи — працi, що й досi лишається пiдставою для староруської етнографії, звернувшись до географiчних назв, шукаючи в них пережиткiв племенних iмен та на їх пiдставi стараючи ся бiльше означити племеннi територiї. Він одначе сам

1) З трох реєстрiв Повiсти (Ипат. л. с. 3—4, 6 i 7) тiльки перший лишив ся, здається, в своїй початковiй формi — вичислення *exempli gratia* кількох схiдно-слов'янських племен, з означенням їх територiй. Другий реєстр з початку мабуть мав тiльки: «ночаша держати родъ ихъ княжения вь Поляхъ, а вь Деревляхъ своя, а Дръговичи свое, а Слов'їне свое»; все починаючи вiд Полочан — очевидний додаток, для повноти перегляду. Третiй реєстр (Ип. е. 7) тiсно вяжесть ся з фразою: «се бо токмо Слов'їнескъ языкъ вь Руси» (с. 6). Фраза: «И живяху вь мирѣ Поляне, и Древляне, и Сѣверо, и Радимичи, и Вятичи» вяжесть ся, очевидно, з дальшими роздiлами — про звичаї i обряди («Им'яхуть бо обычае своя...»); її закінчення — про територiю Дулiбiв, Уличiв i Тиверцiв, очевидно — также додаток, а iмя Хорватiв, як то низше ще буду говорити, — тут также мабуть аж пiзнiйше дописано для повноти.

звів ad absurdum сей метод, хапаючись зовсім випадкових і далеких со-звучностей, так що сей метод дальше не був розвинений і відповідно вироблений, хоч безперечно при обережнім і відповіднім уживанню його, він може дати користні результати.

Від 80-х, а головно в 90-х рр., під впливом проф. Антоновича предовсім і головно — в київських монографіях поодиноких земель, для розв'язання питань староруської етнографії дослідники починають звертати ся до археологічних здобутків¹⁾. Супроти вказаних в Повісті ріжниць в похоронних обрядах поодиноких племен являеть ся дуже приваблива гадка — на підставі відмін похоронного обряду, сконстатованих археологічними дослідками, визначити території поодиноких племен і їх угрупованне (поділ на більші групи). Показало ся одначе, що се справа далеко тяжша — вимагає в кождім разі далеко докладніших, численніших і систематичніших дослідів, ніж якими распоряджає сучасна археологія. Похорон з конем, в яким бачили полянський похорон, показав ся похороном турецьким, чорноклобуцьким і половецьким, і полянського похоронного типу ми тепер не знаємо. Деревлянський похоронний тип пішов на захід далеко за границю, яку клали деревлянський території — в поріччя Стира, прокинув ся в Києві, а в поріччя Случи показали ся могили з паленими трупами, аналогічні з сіверянськими²⁾, і т. д. Проба звести археологічний матеріал в оден образ етнографічних відносин, зроблений д. Спіциним, виказав величезні прогалини, неповноту, а з тим і неясність в сих питаннях³⁾.

Разом з працею д. Спіцина появила ся праця ак. Шахматова, де він по-пробував розв'язати туж проблему груповання східнословянських племен на підставі иньшого матеріалу — діалектологічного⁴⁾. Ідея — приложити діалектичні спостереження до староруської етнографії не нова⁵⁾. Але вперше в праці ак. Шахматова, котрої перший начерк був даний ним пять літ перед тим⁶⁾, а потім основні принципи її були розвинені в більш деталь-

1) Проф. Антонович уже з кінцем 70-хрр. звернувся до систематичного студіювання деревлянського похоронного типа і на підставі його старався означити їх племенну територію. Сей метод потім був ужитий, як я вже сказав, в ряді київських монографій поодиноких земель.

2) Антоновичъ Памятники каменнаго вѣка въ Кіевѣ — Труды X съѣзда т. III, йогож Раскопки кургановъ въ Зап. Волини, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ, С. Гамченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи — Труды XI съѣзда т. I; Спицынъ Курганы кіевскихъ торковъ и Берендѣевъ — Труды отдѣленія слов. и рус. археологіи т. IV.

3) Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII; пор. ситуаційну мапку довершених дослідів і прогалин в них в V т. Трудів отдѣленія слов. и рус. археол. с. 407.

4) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей — Ж. М. Н. П. 1899, IV.

5) Нпр. праця Михальчука в Трудах экспедиціи въ юго-зап. край т. VII.

6) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій — Русскій филолог. вѣстникъ, 1894.

лічній, докладнійше розробленій і в не однім змінній і справленій формі, стрічаємо ми на широку скалю і з численним науковим апаратом зроблену пробу — привести до одного знаменника факти лінгвістичні з студиями історичних даних «про староруські племена, сформованне староруських земель, а потім держав». Але й тут в багатьох місцях приходить ся стрічатися з прогалинами і непевностями, навіть при уставленню більших язикових і племенних ґруп, не говорячи про детальнійше розміщенне поодиноких племен. Шан. автор вправді сьміло перескакує через сі непевности, надробляючи гіпотезами свою теорію; але мабуть користнійшою і вдячнійшою навіть річею було б — замість такої сьміло збудованої теорії вказати, в чім факти діалектольогічні потверджують, поправляють або збивають історичні виводи про староруські племена, їх групуванне, і т. д.

Кінець кінцем не можна сказати, щоб ті дисципліни, до яких по поміч звертали ся в розслідах староруської етнографії, до тепер віддали їй великі прислуги. Ті неясности, які стрічали ся розсліди, орудуючи чисто історичним матеріалом, і досі в значній мірі стоять на їх дорозі, хоч може й не завсїди представляють ся ясно й сьвідомо по за ріжними гіпотезами й теоріями, що їх притемнили, заступили. Задачею сеї статі буде — відсунути деякі гіпотези й теорії, що маскують такі непевности й прогалини, або дають невірне представленне про фактичні відносини, та вказати на ті неясні й непевні точки, які вимагають розсьвітлення¹⁾.

Я почну від загальнійшого питання — про угрупуванне східнословянських племен. Тепер, коли в лінгвістиці загалом все яснійше виступає переконанне, що початки язикової, а з тим і племенної диференціації сягають дуже давніх часів — часів язикової й культурної спільности племен, часів праязыка і пракультури — все менше може бути сумнівів і в тім, що початки трох головних східнословянських ґруп, трох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської, — виходять вповні за границі історичних часів. Виходячи від сучасного угрупування сих народностей, найпростійша гадка, яка приходить — що виключивши історично звістні нам кольонізаційні переміни, сучасне угрупуванне відповідає старому — себто що кожда народність зложила ся з тих східнословянських племен, які ми бачимо на її території в початках історичного життя східного Словянства. Правда, порівнюючи розміщенне східнословянських племен Повісти з сучасним ґрупуваннем, ми стрічаємо ся з ріжними трудностями — нпр. сучасна українсько-білоруська границя переходить через територію Дреговичів; потомки Радимичів і Вятичів, так тісно звязаних в Повісти, тепер

1) По часті я мав нагоду вказати їх в своїй Історії-України Руси, т. I (1898), а тепер, переглядаючи її для нового видання, мусів піддати їх новій ревізії.

сидять на двох різних етнографічних територіях, і т. и. Але се не такі ще труднощі. Далеко більшу замотанину вносять теорії деяких дослідників, фільольогів передовсім, що етнографічні відносини староруських часів підпали в пізніших часах рішучим пертурбаціям, які мовляв змінили їх радикально, так що сучасні етнографічні території зовсім не відповідають старому ґрупуванню племен.

Першою такою теорією, що внесла велику суперечність в староруську етнографію, була теорія великоросизма старих осадників Подніпров'я і пізнішого залюднення його українською колонізацією—т. зв. теорія Пог'одіна, в більш наукообразній формі відновлена проф. Соболевским. Вона операла ся на премісі міґрації старої (великоросійської) людности Подніпров'я на північ, десь в XIII в., і нового колонізованн'я його, десь в XIV в., українською людністю з заходу. З початку центр тяжкості її лежав в питанню про великоросизм Полян; в останніх літах—від коли оден з головніших репрезентантів сеї теорії ак. Шахматов, відступив ся від Полян і лишив ся при великоросизмі задніпр'янської (лівобічної) людности, а з другого боку—оден з визначніших противників її проф. Ягіч також признав можливість старої великоросійської колонізації за Дніпром¹⁾, центр тяжкості після такого компроміса перейшов на Сіверян.

З сею теорією міґрації великоросійської, а пізніше-української, зв'язав ак. Шахматов иньшу, ще більше далекосяглу теорію—радикального впливу державних організацій XIV—XV вв. на початкове ґрупуванне східнослов'янських племен, трансформації сього ґрупуванн'я під впливом тих політичних чинників²⁾.

Я не буду входити в сю другу теорію принципіально: свої гадки про неї я висловив уже по появі першого начерка праці ак. Шахматова³⁾, і по виході її нової, поправнішої редакції, я лишаю ся при давнішій гадці—що вона при ближшій переведенню стрічаєть ся з фактами, які її рішучо противлять ся й проречисто доводять, що політичним ґрупуванн'ям і

1) Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій, 1899. Jagić Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (Einige Streitfragen 2) — Archiv für slav. Philologie т. XX с. 30.

2) Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій, в обох редакціях — 1894 і 1899 р.

3) Рецензія моя в Записках Наукового товариства імени Шевченка т. VIII (1895 кн. IV), бібліоґрафія с. 9—14. В новій редакції праці ак. Шахматова я не стрів багатьох з піднесених мною суперечностей, але його аргументація не більше мене переконала—вона стала лише загальнішою, оминаючи труднощі й не входячи в деталі. Особливо процес сформованн'я української народности представлений загально-загально. Воно таки ідею впливу політичних чинників тут особливо тяжко перевести. Чому приналежність українських земель до в. кн. Литовського з його білоруського стихією не лишила впливу на українських землях—навіть на Побужу, так незвичайно довго й тісно зв'язанім з ним, тим часом для білоруської народности мала таке назвичайне значінне. Віковий розділ Волини від Галичини минув также безслідно, і т. д.

комбінаціям тих часів ніяк не можна признавати такого назвичайного впливу на сформованне східнословянських народностей. Я спиною ся тільки на тих точках, де д. Шахматов ставить новні конкретні тези що до розміщення східнословянських племен і їх ґрупування.

Д. Шахматов ділить східнословянські племена на три групи: полудневу, між Дніпром і Припетію, середню — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі, і північну — Кривичі й Новгородські Словене. Пізнійша українська народність сформувала ся з племен полудневої групи, що сколонізували й спустошені задніпрянські землі (від XIV в. почавши). Білорусини — се західня частина середньої ґрупи, відокремлена приналежністю до в. кн. Литовського, тим часом як східня частина середньої й ціла північна, притягнені в. кн. Московським, формують ся в народність великоросійську. В сім ґрупуванні я спиною ся на ближше інтересній для мене точці — приналежности задніпрянської (лівобічної) полудневої колонізації до середньої ґрупи, себто до иньшої ґрупи ніж полуднева правобічна колонізація, а до одної ґрупи з Радимичами, Вятчями й Рязанцями. Тому що д. Шахматов зачисляє Подоне до сіверянської колонізації, для нього се питання сходить на приналежність до середньої ґрупи Сіверян. Низше побачимо, що для такого розширювання сіверянської колонізації нам властиво бракує підстави. Але коли признати, що Сіверяне належали до одної ґрупи з правобічними племенами, то се рішає справу й для колонізації територій, що лежали на полудне від Сіверян, тому й ми можемо се питання звести що до Сіверян — до котрої ґрупи вони належали?

Як я вже сказав, теорія, що Сіверяне не належали до полудневої ґрупи — се спадщина теорії про великоросизм старих осадників Подніпров'я, компроміс її оборонців і противників¹⁾. Великоросизм Полян нині, можна здасть ся сказати, зложений уже до архива²⁾. Д. Шахматов в своїй праці признає, що слаба діалектична закраска київських памяток толкується зовсім природно стрічею в сій старій столиці людей з ріжних племен і земель, що народність Полян не можна розлучати від народности Деревлян, які широкою смугою покривали від півночи й заходу невеликий придніпрянський клинець Полян³⁾. Але признаючи в Полянах племя полудневої ґрупи, тим самим позбавляють підстави теорію великоросизма, чи середноросизма Сіверян, що, повтеряю, являеть ся тільки останком, пережитком теорії великоросизма Полян. Для сеї останньої була все таки якась вихідна

1) Такий характер уступки, компромісу з Погодінською теорією має се признание у проф. Ягича, І. с.

2) Огляд історії сеї теорії і новійших стадій її розвою див. в мойй Історії України-Руси т. III (1900) с. 578—582; пор. также мої замітки до сеї справи, видруковані проф. Ягичом ор. с. с. 30.

3) Ор. с. с. 23—25.

точка — брак виразної української закраски в київських пам'ятках XI—XIII вв. Для Сіверян навіть і такої вихідної точки ми не маємо. Д. Ягіч і не аргументує, просто відступає Пог'одінській теорії можливість великоро-сизма Сіверян; д. Шахматов пробує аргументувати, але по неволі його аргументація випадає слабенько. Він вказує, що Сіверяне зв'язуються з Радимичами й Вятичами разом при огляді звичаїв і обрядів в Повісті (с. 7), що вони злучуються в одно політичне тіло, до Києва не тягнуть, противно — від нього, та що в рязанській кольонізації видно дві течії, з яких полуднева відповідає сіверянській кольонізації і своїм діалектичним характером ілюструє язикову приналежність Сіверян¹⁾.

Більше аргументів я не знаю, а сі рішучо за слабі. Повість, описуючи звичаї, протиставляє Полянам їх сусідів — західніх, Деревлян, і східніх Сіверян, Радимичів і Вятичів, всіх їх малює більше менше одними красками, та додає до них вкінці Кривичів і «спрочих поган». Про розділюваннє й зв'язуваннє в ґрупи по етнографічній близькості тут нема мови — книжник малює загалом образ поганських звичаїв. Проф. Багалій, на котрого покликують ся д. Шахматов на поперте своєї гадки про близькість Сіверян до Радимичів і Вятичів, говорить лише стільки, що сусідство дало таку близькість, і на підставі географічного сусідства. Повість вяже племена в ґрупи — Сіверян з Радимичами й Вятичами, Уличів з Твердцями²⁾. Сіверяне з Радимичами й Вятичами рано зв'язані були в одну політичну ґрупу — предовсім династичним зв'язком, накиненем їм київським правительством — мабуть іще за Володимира В., а може й ще ранійше. Такі династичні зв'язи творили часом комбінації дуже дивні, вповні довольні — як нпр. зв'язь Переяслава з Ростово-суздальською землею. Зв'язок Сіверян з Радимичами й Вятичами мав одначе за собою деякі спеціальні обставини, що причинили ся до того скріплення: у Радимичів і Вятичів не було розвинутого міського життя, як у Сіверян, і чернігівські князі не стрічали опозиції зі сторони місцевих міських центрів; тоді як сама Сіверянська земля ділила ся на волости, з головнішими містами на чолі, Радимичі й Вятичі лишались в позиції пасивних повінцій³⁾. Сіверяне на лівім боці Дніпра грали подібну ролю як Поляне на правім; їх старі міські торговельні центри — Чернігів, Переяслав, Любеч домінували над цілою Задніпрянщиною, її комунікацією й торгівлею, зовсім незалежно від племен-

1) Ор. с. с. 8 і далі, с. 25; останній аргумент доповняю з устних розмов з д. Шахматовим, скільки могу докладно.

2) Багалій Исторія Сѣверской земли с. 118. Не знаю, як д. Шахматов годить свій погляд про приналежність Сіверян з Радимичами і Вятичами до одної групи з гіпотезою своєю, що Радимичі і Вятичі прийшли в Дніпровсько-окські краї з границь Мазовії. На ту гіпотезу я одначе також би не писав ся.

3) Див. главу присвячену Черниговщині в II т. моєї Історії України-Руси.

них ріжниць — як Новгород та Смоленськ держали в руках Поволже (зрештою, ми стрічаємо в літописи натяки, що й сі сіверянські провінції так дуже своєї моральної одности з Черниговом не відчували — див. Іпат. с. 239).

Взагалі не сама племенна одність, а й зовсім інші — економічні, політичні і т. и. мотиви впливали на формування політичних тіл, як найліпше показують змагання Переяслава до рішучого відокремлення від одноплеменного Чернигова та його старання — знайти собі династію зовсім далеку, не сусідню, яка б не поставила Переяслав в позицію пригорода — для чого й зверстаєт ся він до ростово-суздальської династії¹⁾. Шукати тут якихось внутрішніх, кольонізаційних підстав ніщо не дає нам права. Князі торгували своїми волостями зовсім не оглядаючись на їх племенні чи інші звязи²⁾. Коли д. Шахматов припускає на верхнім Поволжю кольонізацію вятицьку³⁾, а навіть і сіверянську, то, думаю, робить се тільки в запалі до улюбленої гіпотези⁴⁾. Навіть в Рязанській землі не можна припустити якоїсь одностайної сіверянської кольонізації, якаб могла в чистоті занести й задержати свою сіверянську мову — бо між землею Сіверян і Рязанською землею лежала область Вятичів, і сіверянські кольоністи в Рязанську землю могли приходити тільки разом з Вятичами, в суміш, і при тім очевидно — в меншості супроти Вятичів. Не можна припустити масової кольонізації Сіверян (а тільки масова, в збитих масах осаджена кольонізація маже мати значінне для цікавих нам питань) в Рязанську землю і з басейна Дона, як то робить д. Шахматов⁵⁾. Припустивши навіть, що Подоне займали дійсно Сіверяне, я не годен припустити, що під натиском кочовників в X в. вони відступали відси в землі нижньої Оки, а не в сіверянське Посеме й вятицькі землі — себто ті землі, з якими тодішня донська кольонізація була найближше звязана, — бо ніяких особливих доріг (як хоче автор, відкидаючи дорогу через Вятичі)⁶⁾ з Дону на Поволже в тих часах

1) Див. про політику Переяслава тамже с. 252 і далі.

2) Пригадаймо собі клясичну відповідь Романа Мстиславича: а мнѣ любо иную волость в тоє мѣсто даси, любо кунами даси за нее во что будеть была (Іпат. с. 460).

3) Ор. с. с. 28—9. Я думаю, що таке толкованне звістки Повісті під р. 964 не можна прийняти (правдоподібніше, що Святослав іде на Волгу, і по дорозі стрічає на Оці Вятичів). А що до вятицького говора в нинішній Тверській губ., то полишаючи оцінку сього здогаду спеціалістам, позволю висловити тільки сумнів, щоб ми так могли докладно знати вятицький діалект, аби вятицьких кольоністів де будь пізнавати.

4) Ор. с. с. 34. III. автор вказує на Переяслав залѣсскій на р. Трубежі, але що в такім разі зробимо з Галичом мерським, з Перемишлем і Звенигородом московським, Либедію в Володимирі, і іншими, на північ перенесеними, зовсім довільно — очевидно, полудневими назвами?

5) Ор. с. с. 14.

6) Ор. с. с. 13. III. Автор розминаєт ся при тім зовсім з тим, що ми знаємо про старі торговельні дороги — пор. огляд їх в т. I моєї Історії с. 187. Дорогу крізь Вятичів знаємо дуже документально — з Науки Мономаха.

ми досі не знаємо. Коли д. Шахматов приймає погляд П. Мілюкова про кривицьку колонізацію північної частини Муромо-ризанської землі, то в полудневій треба припускати головно колонізацію вятицьку, з домішкою (але другорядною хіба) — сіверянської, отже з рязанських говорів судити про сіверянські я не бачу підстави.

Не можучи прийняти аргументів автора про окремішність Сіверян від полудневої, правобічної групи, я позволю собі вказати на деякі факти й обставини, що промовляли б, протиповно, за звязею Сіверян з правобічними племенами.

Я пічну від того, що пригадаю тісну культурну й політичну звязь Сіверян з полянським Київом. Для мене се не так сильний аргумент, бо я не ототожнюю політичної й культурної звязи з племенною, етнографічною, але для д. Шахматова, що з сеї сфери бере аргументи для своєї теорії, ся обставина повинна мати велике значіння. Київ, Чернігів, Переяслав сей полянсько-сіверянський трикутник, то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його завязання ранійше за всі історичні звістки. Радимичів, Вятичів, Деревлян «примучували» київські князі — про Сіверян нічого подібного не памятали, і просто про форма, щоб зробити який історичний початок тому — редактор Повісти зачисляє прилучення до Києва Сіверян до подвигів Олега. Д. Шахматов сам признає, що центральне значіння Києва для Полян з Сіверянами старше від Руської держави Олега¹⁾. В київській людності він припускає значну домішку Сіверян²⁾. Се не неможливо — я готовий припустити, що пограничне положення Києва на полянсько-сіверянським пограниччю причинило ся до його культурного значіння — але говорити про якусь різноплеменність, про брак гравітації до Києва у Сіверян при таких фактах — дуже трудно! Якогось натяку на різноплеменність, етнографічний антагонізм між сіверською й полянською людністю ми не бачимо й пізнійше. Неохота Киян до чернігівської династії не йде тут в рахунок — вона подиктована змаганням до утворення з Київщини замкнутого політичного тіла і з племенним антагонізмом не має нічого спільного.

Ще важнійше ніж спільність культури се спільність етнографічних прикмет як похоронний обряд наприклад. Археологічні досліди відкривають перед нами від поріччя Стири до поріччя Сули й Десни подібні, лише — з другорядними відмінностями, похорони обложених деревом або в деревляні гроби положених небіжчиків; з другого боку вновні аналогічні з сіверянськими могилами похорони палених небіжчиків сконстатовані недавно в

1) Ор. с. с. 30.

2) Ор. с. с. 25.

поріччю Случи¹⁾. Вятицькі ж похорони значно відрізняються від сіверянських²⁾.

Зрештою воно й а ргіогі не дуже правдоподібно, аби середноруське чи великоруське плем'я так облило південну групу, як то собі представляє ак. Шахматов. Спостереження над словянською колонізацією вказують досить виразно на її правильне розпросторення, без перескоків і замішань. Коли приймемо — відповідно до звичайного уміщення словянської прайтчини, що південна (українсько-руська) східнословянська група сиділа перед своїм розселенням на середній Дніпрі, — розпросторення середнеруського племені в поріччях Десни, Сули й далі на південь — було б перескоком. Але що не кожний може так собі представляє словянське розселення, тож і я на сей аргумент зовсім не кладу натиску.

Натомість піднесу, що архаїчні українські діалекти нинішньої Чернігівщини ледви чи удасть ся добре витолкувати, припустивши, що старі Сіверяне не належали до українсько-руської групи³⁾. Д. Шахматов вправді припускає, що від XIV в. ішла сюди колонізація «під охороною литовських князів» Деревлян і Дреговичів з Полоцької землі й київського Поліся⁴⁾, але (покидаючи на боці інші допущені тут неправдоподібності) така міграція з правобічного Поліся в лівобічне дуже мало правдоподібно — вона йшла з Поліся на південь в передіпсові краї, користаючи з «охорони литовських князів». Багністі й лісові простори середнього й горішнього Подесеня були остільки добре захищеним краєм, що самі служили резервоаром для південного Задніпров'я, в часах пополохів і постраху кочовників, і тутешня людність зовсім не мала потреби мандрувати в ті далекі краї, куди ведуть її оборонці старого сіверянського великоросизма⁵⁾. В середній Чернігівщині стара лівобічна людність мала всі шанси заціліти в дуже значних масах, і в українських діалектах середнього Подесеня ми можемо, думаю, вповні — бачити останки сеї старої лівобічної людності.

З тих усіх причин я вважаю теорію про великоросизм (чи «середнорусизм») Сіверян хибною, і позволю собі висловити надію, що безсто-

1) Див. цитовані вище, в нотці, розвідки про волинські і київські розкопки, статі Самоквасова і Завитневича про розкопки задніпрянські в Трудах III археол. съезда т. I, і VII съезда т. I (Существовало ли племя Суличи), Еременка Раскопки кургановъ Новозыбковскаго уѣзда — в Трудахъ отд. рус. и слав. археологии т. I, Сперанскаго Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ (Археол. извѣстія, 1894), Спицына Обзорѣніе губерній въ археол. отношеніи — Труды отд. рус. и слав. археологии I и Расселеніе с. 321 і далі.

2) Пор. Спицынъ с. 333—4; сам д. Спицин звязує в одну групу Сіверян з Радимирами і Вятичами, але наведені ним факти сьому досить виразно противлять ся, і він сам по части се признає.

3) На се я вже вказував — Історія III с. 582—3.

4) Ор. с. 44.

5) Сам д. Шахматов зрештою не вірить в «слишкомъ значительную разрѣженность южнорусскаго населенія» по татарськимъ погромі на правім боці — ор. с. с. 46.

ронні дослідники — і між ними в першій лівій сам д. Шахматов переконаються в нестійності сеї теорії. Нема причин виключати з полудневої, українсько-руської групи котре небудь з східнословянських племен, які сиділи на нинішній українсько-руській території: Сіверяп, Полян, Деревлян, Дулібів, Тверців і Уличів.

Тільки на території Дреговичів теперішню українську колонізацію (о скільки вона дійсно на ту дреговичську територію входить) можна уважати пізнішою — як то приймає і д. Шахматов. Але й тепер я не вважаю сеї справи внової ясною, як не вважав і перед появою праці д. Шахматова¹⁾. Колонізаційний напрям український на півночі міняв ся — ішов то на північ, то на полудне, тим часом як білоруська колонізація була більше постійна; тут могли бути різні комбінації — рух білоруської колонізації на українську, й української на білоруську, і я не бачу іще вповні ясних і певних підстав для разв'язання сеї справи. Критерії для відріжнення дреговичьського похоронного типу від деревлянського, поставлені проф. Завитневичом²⁾, не здають ся мені доста характеристичними. З другої же сторони д. Спіцин в згаданій своїй праці справедливо підносить — супроти класифікації д. Шахматова, близькість Дреговичів до полудневої групи, як вона виступає в археологічному матеріалі. Може і етнографічно, і языково Дреговичі були тільки переходовим типом від групи полудневої до північної (кривичької)?

Полишаючи отворем се питання, переходжу до поодиноких племен полудневої, українсько-руської групи. Я вичислив їх вище — Сіверяне, Поляне, Деревляне, Дуліби, Уличі і Тверці. Се все певні. Але сі племена далеко не покривають собою всеї території, про яку знаємо, що була або мусіла бути в тих часах — X — XI вв., залюднена сею колонізацією. Без племенних імен лишаються дві цілі великі окраїни сеї колонізації — східна й західна.

Як я вище сказав, д. Шахматов приймає, що басейн Дона і Азовське поморе було залюднене Сіверянами. Сю теорію він взяв готовою — пустив її в курс Барсов, а піддержали історики Сіверської землі, і її не рідкість стрінуги в науковій літературі³⁾. Але докладніше вона ніколи не

1) Історія України-Руси т. I с. 110, 376; пор. нову працю Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, т. I с. 10—14, що в справі етнографічної приналежності Дреговичів лишається также при non liquet.

2) Див. про се цитовані в попередній нотці праці.

3) Ор. с. с. 339.

4) Барсовъ с. 149, Багал'їй Історія Сѣвер. землі с. 16 і далі, Голубовскій Історія Сѣвер. землі с. 3 і далі. З новіших — нпр. у Рожкова Обзоръ русской истории с. 12. В першій видавню Історії я сам досить прихилив ся до гадок істориків Сіверської землі, але уважніше входячи в сю справу, бачу її безосновність.

5) Вид. Спасского с. 27.

була аргументована, і переглядаючи ті докази, які з часом зібрали ся коло неї, не можна сказати, щоб вона була добре обставлена.

Вказують, що Донець на пізнійшій московській мапі (т. зв. Книга Большого Чертежа) зветь ся Сіверським. Се так, але се властиво аргумент contra: імя «Сіверського» очевидно звязане було з верхівем Донця, що дійсно впливає з сіверського Посемя, і се верхіве з тою назвою противставляло ся чи верхнім його притокам, що мабуть также мали імя Донця (так «Донецьке городище» лежить на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій номенклатурі, переданій нам в люстраціях українських замків середини XVI в., імя Сівери, «уходовъ Сиверскихъ» приклададо ся до літописної території Сіверян — далі Посуля воно на полудне не йде ¹⁾.

Вказують на те, що Тмуторокань належала до Сіверської землі, чи властиво до сіверської династії. Та се, очевидно, могла бути й зовсім випадкова звязь, така як Ростово-суздальської волости з Переяславом. Що пізнійший каталог міст (при Воскресенській літописи) згадує Тмуторокань поруч сіверських міст (Мирославиць, Тмуторакань, Остреческий, на Десня Чръниговъ — Воскр. I с. 240) — се также ніякий аргумент. Насамперед, не маємо права читати се як одно слово: «Тмуторакань остреческий, і розуміти як «Тмуторокань на р. Острі (як розумів Татіщев і новішими часами проф. Багалій або ак. Шахматов). Остреческий мабуть осібне імя — Остерський городок, Остер. Але коли бі був дійсно Тмуторокань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (в кождім разі не навпаки, бо се руська, повноголосна форма фанатгорійської «Тіметраки»), просто тому, що сіверські князі, сидівши в азовськім Тмутороканю, могли перенести його імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім випадком опинитися в сім каталозі міст поруч сіверських городів, як сіверська волость. Се мабуть таки й правдоподібніше.

Так розлітають ся всі аргументи, які досі були виставлені на поперте сеї теорії, що подонські Словяне X в. були Сіверяне. Нема ані підстави ані потреби підтягати їх під імя Сіверян. (На лівім боці нижнього Дніпра могли сидіти Уличі; але літописний текст про них простійше розуміти про сам правий бік Дніпра). Кінець кінцем племенного імени подонської кольонізації ми не знаємо. І се не дивно. Редактори Повісти дуже мало займали ся сею країною, промовчали зовсім навіть сю кольонізацію (з рештою дуже ослаблену печеніжським потопом в X віці), отже дуже легко могли промовчати племенне імя сих осадників — коли знали його.

1) Архивъ югозап. Россіи VII т. I с. 103, пор. мапку до сах уходів при статі Падалки О времени основанія г. Полтавы — Чтенія историч. общества Нестора т. X.

Повість, зайнята тими землями, коло яких обертала ся київська політика другої половини XI в., замовчала не тільки на пів страчену подонську кольонізацію — вона не сказала нічого й про руську кольонізацію карпатських країв¹⁾. Звичайно на сі краї кладуть східнословянське (українсько-руське) племя Хорватів, або як інші його звуть за Константином Порфирородним — «Білих Хорватів». Але ціла історія з сими Хорватами висить у повітрі. Я досить широко обговорив сю справу перед п'ятьма літами в своїй Історії²⁾, отже не буду детайлічно в неї тут входити, але головні моменти і контроверсії зазначу.

Виходять звичайно зі згадок Повісті про Хорватів, ближше пояснюють їх на підставі оповідання Константина Порф. про Білохорватію, та при помочи інших комбінацій (хоро-і топографічної номенклатури, зближувань з іменем Карпатів і т. п.) старають ся ближше означити їх територію. Тим часом з звісних згадок Повісті перша — в етнографічному огляді (Пат. с. 7) дуже виглядає на інтерполяцію: оден з редакторів, бажаючи можливо доповнити сей реєстр руських племен, дописав тут імя Хорватів, знайшовши його низше під р. 907 або 993. Таких голих імен в первісних редакціях етнографічного огляду Повісті ми не стрічаємо. Але більше нічого пояснити про Хорватів інтерполятор не умів, бо мав саме імя; в дійсности Хорвати, згадані під р. 993, могли зовсім не бути східнословянським племенем. Згадка під 907 р. має также каталоговий характер, і также нічого крім голого імени не дає. Константин Порф. нічого не може помочи в сій справі, бо його Білу Хорватію (поминаючи вже дуже сумнівну важність його оповідання про міграцію Хорватів і Сербів) не маємо ніякої підстави прикладати до руського Підкарпаття: прикладають її знов таки з огляду на тих руських Хорватів Повісті. Ще більше сумнівне зближенне *Всѣхъ* = Бойки. Топографія Прикарпаття, ані саме імя Карпатів³⁾ также не дає ніякої підстави для локалізації Хорватів. Кінець кінцем — одинокі Хорвати в прикарпатських краях — се чеські Хорвати привилея празькій катедрі (підробленого, потверженого 1086 р.); згадки же Повісті про Хорватів руських і оповідання Константина П. про Хорватів сербських можуть бути простими непо-

1) Роспросторенне старої руської кольонізації в сих краях досить широко обговорене в мой Історії, с. 188, і далі вид. 2.

2) Т. I с. 123—5 і 382—3. На київський археологічний зїзд 1899 р. я хотїв був дати реферат про сю справу, аби викликати дискусію над нею, але що до тих рефератів, як звісно, не прийшло, то тези мого реферату були видруковані в т. XXXI Записок наук. тов. ім. Шевченка, в збірнику рефератів приладжених на київський зїзд п. з. «Чи було між руськими племенами племя Хорватів?» (с. 6).

3) Блиско підходить до імени Хорватів північно німецьке, епічне *Harfadha*, але чи будемо його толкувати як «Карпати», чи «Хорватські гори» (див. Paul Grundriss der germanischen Philologie III с. 762), для локалізації Хорватів воно однаково не дасть ніякої підстави.

розуміннями, й існування племені руських Хорватів взагалі, а на підкарпатю спеціально зістаєть ся непевним. Ми не знаємо, яким племенним іменем звали ся східнословянські осадники Підкарпатя, руської західньої окраїни.

Останнє руське племя на заході, нам звістне по імені — се Дуліби. Як далеко сягали його осад на захід, не знаємо. Кілька сіл того імени в басейні верхнього Дністра¹⁾ можуть вказувати, думаю, — що се поріче лежало вже за межами масової дулібської кольонізації. Повість садовить їх над Бугом: «живяху по Бугу», значить — Західньому, вислянському. Вправді Барсов толкував се так, що тут треба розуміти верхівя обох «Буговъ», себто Бога (полудневого) і Буга (вислянського)²⁾, а иньші дослідники — до яких новішими часами прилучив ся і д. Шахматов — містять Дулібів над Богом (полудневим)³⁾, але се не можливо. Повість виразно говорить про оден Буг, а поясненне «где нынѣ Волиняне» не лишає місця сумніву, котрий з двох «Бугів» маємо тут розуміти: Волинь, як відомо, стояв на Бугу (вислянським)⁴⁾, а Побожє до Волини властиво не зачисляло ся. Говорити, що колись давнійше, ще перед тим, Дуліби жили на Богу, чи на верхівях Бога і Буга, значить ставити зовсім довільну на нічім не оперту гіпотезу. Ні ми, ні Повість нічого не знає про якусь таку міґрацію Дулібів, а мушу сказати, що всякі такі пересування племен не виставлених на натиск кочових орд безпосередно, в часі, коли словянське розселенне уже уставило ся (VIII—X вв.), здають ся мині дуже мало правдоподібними.

Назви «Бужан» і «Волинян» Барсов об'яснив дуже основно як пізнійші імена, що заступили старе племенне імя Дулібів. Такий погляд був прийнятий і иньшими дослідникам, між иньшими і істориками Волинської землі — Андріашовим і (менше рішучо) Івановим⁵⁾ Д. Шахматов вертаєть ся одначе до старого погляду, що Дуліби, Бужане, Волиняне — се різні племена, що заступали одно місце другого: Волиняне, відступаючи з полудневих степів, потиснули Дулібів, що сиділи на Богу, на північ, і під сим натиском вони й Бужане посунули ся далі Бугом вислянським⁶⁾. Хоч при тім ш. автор доказів ніяких особливих не подає (так само як і д. Андріашів, котрого деякі гадки приймає д. Шахматов)⁷⁾, так що ся міґра-

1) Дуліби коло Ходорова, другі — під Стрием, треті коло Бучача. На них звернув увагу Барсов (ор. с. с. 102).

2) Ор. с. с. 102.

3) Шараневич Історія Галицко-володимирскої Руси с. 4, Шахматов ор. с. с. 23; він читає Бу Лавр. кодекса як Богу.

4) Іпат. с. 100: приде къ Волиню и стаха обаполь рѣки Буга.

5) Барсовъ с. 100—2, Андріашевъ Очеркъ історіи Волин. зем. с. 7, Івановъ Історическія судьбы Волин. зем. с. 39.

6) Ор. с. с. 19—23.

7) Не може, розумієть ся, служити доказом те, що д. Шахматов вказує одно село Дуліби в Городенській губ., а одно в Минській — такі осадки з племенними іменами можуть стрічатися далеко за границями того племені, не тільки на пограниччю.

ція племен вістаєть ся властиво гіпотезою, навіть висловленою досить неясно, але поважанне, яке я маю перед науковими заслугами автора, каже мині вийти ближше в теорію особности Дулібів, Бужан і Волинян, що послужила ш. автору, очевидно, вихідною точкою до сеї гіпотези міґрації.

«Бужане — зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне». «Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волиняне». Насамперед, що Бужане і Волиняне — се два імени тогоже самого племені, в тім не може бути сумніву найменьшого. Волиняне — се назва не племенна, а політична, взята від города Волиня, політичного центра. Вона належить до циклю таких політичних імен як Кияне, Полочане, Новгородці, що заступають собою старі племенні імена Полян, Кривичів, Словен. Та й слова Повісти, що Бужане «сѣдять» і досі тамже (сеї варіант мимусимо уважати старшим як «сѣдяху» Лавр. літоп.), виразно показують, що нема тут мови про міґрацію Бужан і заміну його новим племенем. Зрештою я вже сказав, що такі міґрації й пересування племен в поясі позастеповім я для тих часів самі собою уважаю за совсім неправдоподібні (з місць не вигідних могли рушати ся ватаги кольтоністів і осідати на території иньшого племені, але щоб цілі племена в ті часи оселого, хліборобського життя мандрували, і то не на якісь порожні простори, а витискаючи відти цілі иньші племена — то мині не здаєть ся можливим!). Але тепер я розглядаю ся в аргументах незалежно від сеї принципіальної обставини.

Може бути тільки питанне, чи Бужане і Дуліби не два осібні племена. Се справа, дійсно, не така ясна, і тому бачимо, що й ті дослідники, які вважають назву Волинян рішучо політичною, а не племенною, вагають ся, чи признати Бужан і Дулібів за одно племя, чи за два¹⁾. Але я думаю, що ближше приглянувши ся до сеї справи, не багато лишимо місця сумніву.

Коли Дуліби й Бужане се два осібні племена, то дуже дивно, що в Повісти вони ніде не виступають разом, ні при однім вичисленню, хоч мали б то бути сусідні племена, а Повість дуже любить власне такі сполучення сусідних, географічно близьких імен. Слова: «кде нынѣ Волиняне» дуже виглядають на пізнійшу гльосу (сих слів і нема в деяких кодексах Лаврентієвської ґрупи — Радивилівським і Академічним); отже в сім, найстараннійше зробленім реєстрі були б Бужане пропущені; нема їх в оповіданню похода Олега, і взагалі імя Дулібів виключає імя Бужан, і навпаки²⁾.

Міґрації Дулібів Повістгь, очевидно, не знає: кажучи що вони сиділи

¹⁾ Нир. Ивановъ ор. с. 38—9.

²⁾ Тільки в зовсім пізніх копіяціях стрічаємо ми інтерполіроване імя Бужан поруч Дулібів: Воскр. I с. 264, Никон. I с. 5.

по Бугу, де тепер Волиняне, вона б певне пояснила нам, де ті Дуліби звідти поділи ся, як би їх місце дійсно зайняло нове плем'я Бужан. Та й така міграція не правдоподібна сама по собі, як я вже казав.

З тих причин я не вважаю правдоподібним, аби Бужане було взагалі іменем племені, хоч би й другим племенним іменем Дулібів (в такому разі мабуть також прийшло ся б прийняти пізнішу міграцію Дулібів над Буг, бо вже по словянським розселенню вони були звсіні у нас під сим іменем — Дулібів, і хиба через пізнішу міграцію над Буг могли дістати імя Бужан, — але Повість не знає ніяких давніших осад їх як тільки над Бугом).

Досить правдоподібним вважаю об'ясненне, виставлене Барсовим (I. c.), що іме Бужан пішло від Бужська. Повість, між своїми улюбленими теоріями, має також і сю: виводити, де можна і не можна, назви племен від рік. Полочане нпр. в дійсности дістали своє імя не від річки Полоти, а від Полотска; так могло бути і з Бужанами. На сій території ми взагалі бачимо багатство таких політичних назв — окрім Волинян іще Червенські городи, Лучане; могло таким бути й імя Бужан¹⁾. Се здається мині правдоподібнішим, ніж бачити в «Бужанах» топічну назву певної частини Дулібів²⁾ — хоч і се об'ясненне також можливе.

Племенним іменем не можу вважати також і «Лучан» — Λευζενίνοι Константина Порфирородного, як вважають деякі дослідники (і я сам ще не давно), звязуючи з Улучичами (вар. Уличів) Повісти³⁾. Бо з того вкінці виходило б таке, що Лучане = Лучичі поставили по імені свого племені місто Лучеськ, а від Лучьска звали ся потім Лучанами. Таких городів, прозваних по імені племені ми у нас не знаємо. Очевидно — се також назва політична, взята від города — політичного центра Лучьска. Дуже можливо одначе, що подібність імени Уличів і Лучичів, Лучеська, і близьке територіальне сусідство їх вплинуло на те, що сї два імена мішали ся, і поруч ріжних иньших варіантів імени «Уличі», появили ся й «Улучичі», а їх стали толкувати новітніми часами як «Лучан», так як варіант Угличів вязав ся в звукову асоціацію з Угличом⁴⁾.

Який племенний підклад мала територія Лучан, сказати напевно годі. Недавно ще з значною певністю говорили ми, що територія Деревлян на заході не йшла далі поріччя Горини. Тепер викрите в поріччю Стира похо-

1) Про те, як територіально й хронологічно могли сї політичні назви комбінувати ся, див. Історию України-Руси т. I с. 122—3.

2) Нпр. Ивановъ ор. I. с.

3) Про ріжні теорії — див. Історию України-Руси I с. 381—2; висловнені там мною погляди о стільки зміню тепер, що не признаю самостійного значіння за варіантом: «Улучичі», «Улучичі», й держу ся тільки «Уличів» — див. с. 176—9 другого видання.

4) Про сї варіанти — тамже.

ронного обряду дуже близького до деревлянського¹⁾ змушує бути обережнішими. Хто зна, може, і в порічю Стира були Деревляне. За тим, що були тут Дуліби, окрім пізньої політичної звязи Лучська з Волинею (сам по собі аргумент зовсім маловажний) промовляла б хіба географічна близькість порічя Стира до дулібського Побужа. Про інші племена (нпр. про Уличів) тяжко тут думати, а мало правдоподібним здається мнї, аби Повість *унустила* імя племені, яке сиділо тут.

Справа розселення Уличів в головнім представляеть ся ясно. Повість (в новгородській версії) каже, що вони сиділи «по Днїпру вьнизь, и посемь преидоша межи Богъ и Днїпръ». Сьому відповідає ваганне між Днїпром і Дністром при означенню осад Уличів в полудневій і північній версії Повісти. На нових осадах знає їх і Константин Порфирородний, вичисляючи сусідів Печенігів на правім боці Дніпра в таким порядку: Русь (Поляне), Уличі, Деревляне, Лучане (De administr. imp. cap. 37). Його звістка дозволяє нам також і зорієнтувати ся між численними варіантами уличського імени в копіях Повісти: Οὐλίνοι Константина відповідають Уличам Повісти, тим часом як такі варіанти як Угличі, Улучі являеть ся уже результатом етимологізовання (Volksethymologie) книжників.

Отже Уличі сиділи на нижнім Днїпрі, і з часом — але не пізніше 1-ої половини X в. пресунули ся відти «між Бог і Дністер». Тут одначе виникають різні питання. Насамперед як розуміти се «по Днїпру вьнизь»? Найпростійше було, з становища книжника, що писав се на правім боці Дніпра в Києві, толкувати се так, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Можна б толкувати, що сиділи вони по обох боках Дніпра, але се було б мале натяганне тексту, мнї здаеть ся. Друге — чи Уличі, відступаючи з нижнього Дніпра, відступали на свою ж таки територію, чи на чужу? Мовчанне Повісти про якусь иньшу племенну територію промовляло б скорше за першим толкованем: що се була концентрація Уличів в певній часті на їх же племінній території. Тому, що причиною сього переходу їх треба найправдоподібніше ввозати печенізький натиск першої половини X в., напрям їх міграції треба міркувати не просто як західній, а борше північно західній — на середне і горішне порічє Бога.

При таким толкованню Уличі дістають великий простір на правім боці Дніпра і по Богу. В великості території нема одначе нічого неможливого — се колонізаційна периферія, де колонізація мусіла бути найбільше екстензивна — і рідка. Але зістаєт ся голим лїве побереже Дніпра. Хто сидів там? На се ми не маємо відповіді.

1) Див. вище.

Не що давно проф. Завітневич пробував підперти археологічними доказами існування особного племені «Суличів»¹⁾. Але так як саме се імя виникло з хибного варіанта («съ Суличи» замість «съ Уличи», вь Радивил. и Акад. кодексї, під 885 р.) — так і археологічні докази д. Завітневича не були стійні (вказаний ним похороний тип звістний і далі на північ, в сіверянських землях). Поріче Сули належало до Сіверян, а лівого берега нижнього Дніпра не маємо поки що підстав зачислити до їх кольонізації.

Може бути, з часом сю справу прояснить археологія, — але мусить вона для того бути значно ліпшою, ніж та яка дуже часто культивується тепер в Росії.

Мих. Грушевський.

У Львові, 18 (31)/XII. 903.

1) Существовало ли славянское племя Суличи — Труды VII съезда т. I.

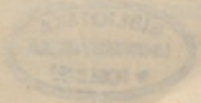
THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

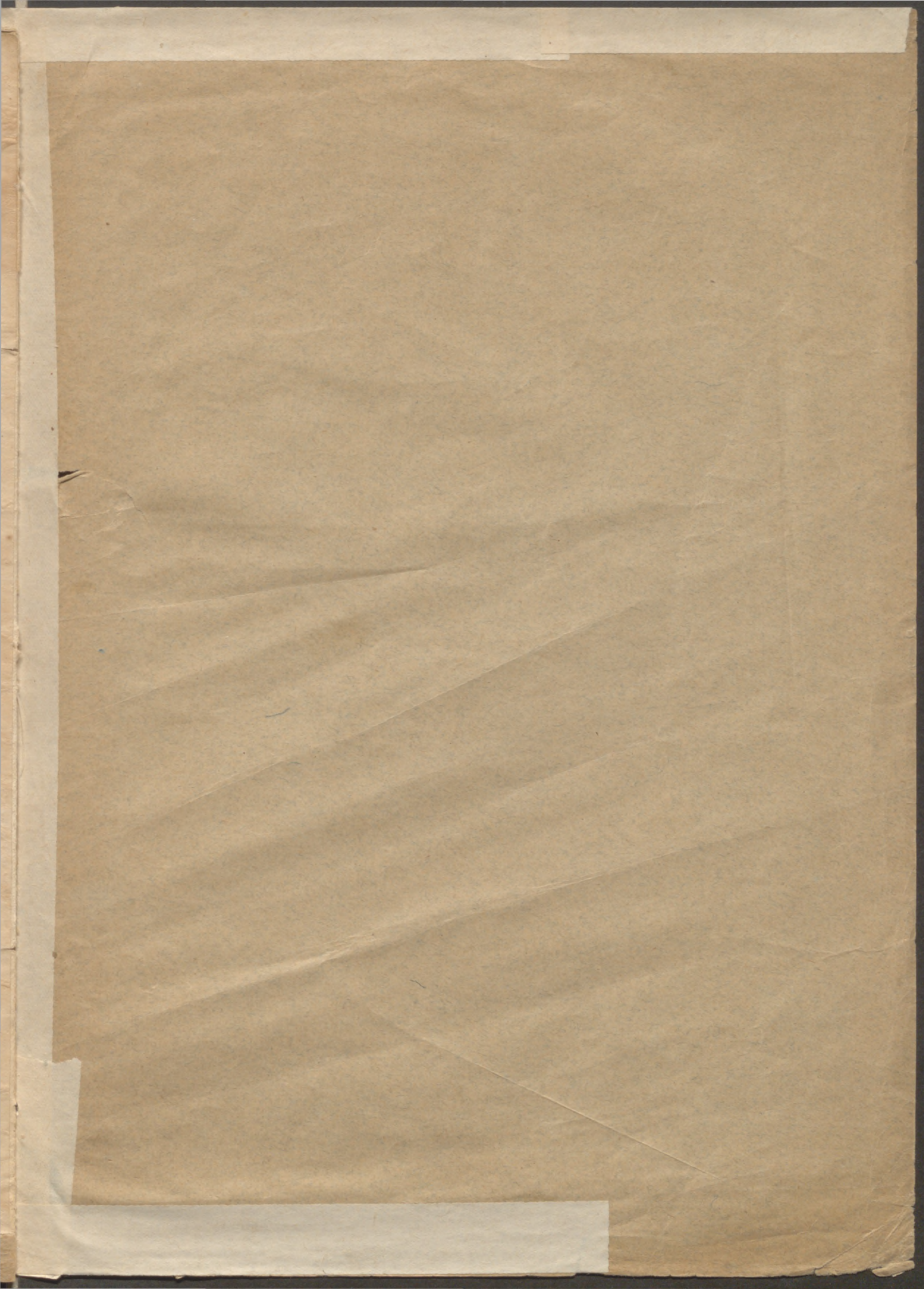
TO: [Name]
FROM: [Name]
SUBJECT: [Subject]

[Faded text block]

[Faded text block]

[Faded text at the bottom of the page]

Biblioteka Główna UMK

300044416381

368192